
This is the **published version** of the bachelor thesis:

González Alerm, Pere; Virgili Colet, Antoni, dir. Les Infantes de Grècia. Eulògia Làscaris I les seves filles a la Corona d'Aragó : un clúster femení a la Península Ibèrica. 2022. 30 pag. (803 Grau en Història)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/265167>

under the terms of the license

Universitat Autònoma de Barcelona

***Les Infantes de Grècia. Eulògia Làscaris i les seves
filles a la Corona d'Aragó: un clúster femení a la
Península Ibèrica***

Pere González Alerm

FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES

GRAU EN HISTÒRIA

TREBALL DE FI DE GRAU

Director: Dr. Antoni Virgili

CURS 2021-2022

RESUM

El propòsit d'aquest treball és oferir un estat de la qüestió sobre la presència d'Eulògia Làscaris i les seves filles a la Corona d'Aragó. Es posarà l'accent en el periple vital d'Eulògia des dels seus orígens bizantins fins a l'arrelament a la Península Ibèrica. Tot avaluant els estudis anteriors, de caire positivista, es suggeriran noves hipòtesis de treball que ampliïn la visió del tema.

Paraules clau: Bizanci, Corona d'Aragó, Eulògia Làscaris, Jaume II, Ventimiglia.

ABSTRACT

The aim of this work is to offer a status of the issue about the presence and the life both Eulogia Laskaris and her daughters in the Crown of Aragon, above all Eulogia, by following her life, since her Byzantine origins from her establishment to the Iberian Peninsula. By analysing previous studies of positivist type, it would be suggested new working hypothesis so as to amplify the vision of the topic.

Keywords: Byzantium, Crown of Aragon, Eulogia Laskaris, James II, Ventimiglia.

ÍNDEX

1. Introducció	4
1.1 Objectius i metodologia	4
2. Context històric: l'Orient Bizantí al segle XIII	5
2.1 Del desencadenament de la Quarta Croada a la fragmentació de l'Imperi Bizantí	5
2.2 Els Làscaris i l'Imperi de Nicea	7
2.3 La política exterior de Miquel VIII Paleòleg a Occident (1261-1282)	10
3. Eulògia Làscaris i les seves filles	12
3.1 De Bizanci a Ventimiglia. El periple d'Eulògia	12
3.2 Eulògia Làscaris i ses filles a la Corona d'Aragó: vides i estada	15
3.2.1 Eulògia Làscaris	15
3.2.2 Làscara, Violant i Beatriu	21
3.2.3 Vataza i el seu protagonisme diplomàtic	23
4. Conclusions	26
5. Bibliografia	28

1. Introducció

L'interès per aquest tema arrenca del meu treball de recerca de 4t d'ESO, que versà sobre les relacions politico-diplomàtiques entre Bizanci i la Corona d'Aragó (segles XII-XV). Sorprès per les avinences entre el Casal de Barcelona i l'Imperi d'Orient, allò que em captivà fou la fascinació, l'enorgulliment i l'admiració profundes dels monarques catalans envers Bizanci, que es traduí en el cultiu d'una amistat i d'un parentesc mutus, la qual cosa m'esperonà a continuar investigant en el perquè d'aquesta "afinitat electiva" -al parer d'Ernest Marcos-, sobretot en un ambient ple de tensions entre occidentals i bizantins (Marcos, 2004, 321). Vaig decidir, doncs, indagar en l'enigmàtica vida d'Eulògia Làscaris, però també de ses filles, a la Corona d'Aragó, les quals deixaren en terres catalanes una empremta poc coneguda.

Com a apassionat de la història bizantina, em vaig plantejar diverses preguntes: Què hi feien aquestes princeses a casa nostra? Com van viure? Per què els nostres monarques van acollir-les, emparar-les i els van donar suport en tot moment? Per què aquestes dames van tenir una vida privilegiada? Com Eulògia Làscaris, filla d'emperadors, va passar de ser marginada en els confins d'Occident a esdevenir una princesa reconeguda legítimament com a tal? Per què va rebre tantes concessions i rendes, així com el favor reial, de manera tan desinteressada? Per què tant Pere el Gran, Alfons el Franc com Jaume II, tot i el fort dèficit fiscal generat per les guerres a la Mediterrània, s'entestaren tant a vetllar econòmicament per elles? Per què Eulògia i ses filles gaudiren de tant de poder i influència, a desgrat del patriarcalisme de l'època? Quina era la percepció de la cort catalanoaragonesa envers aquestes dames? Totes aquestes preguntes m'han animat a plantejar la recerca mirant de defugir la història basada en l'acumulació de dades i en la seqüenciació de fets, i intentar construir un relat el més objectiu possible, per comprendre el recorregut vital d'Eulògia aproximant-nos al seu perfil psicològic.

1.1 Objectius i metodologia

L'objectiu és estudiar la presència d'Eulògia Làscaris i de ses filles als dominis de la monarquia catalano-aragonesa, tot apostant per una perspectiva de gènere que doni veu a les dones, les grans oblidades de la recerca històrica. Pretenc fer un estat de la qüestió i obrir noves perspectives de recerca que ofereixin nous ventalls de possibilitats de cara a futures investigacions. Així, contextualitzarem geogràfica i històricament Eulògia, endinsant-nos en el món bizantí del segle XIII i en resseguirem la seva vida, la

de ses filles i les circumstàncies polítiques que l'envoltaren. S'avaluaran les interpretacions historiogràfiques, des de la més antiga fins a la més recent, reexaminant també les fonts primàries i combinant documents d'arxiu publicats i fonts bibliogràfiques diverses.

2. Context històric: l'Orient bizantí al segle XIII

2.1 Del desencadenament de la Quarta Croada a la fragmentació de l'Imperi Bizantí

Des de finals del segle XI l'Imperi Bizantí estigué regit per la dinastia Comnena (1081-1185). El seu primer representant, Aleix Comnè, no només inicià una nova dinastia, sinó que també encetà una nova època fins al desenllaç de la Quarta Croada (Claramunt, 1987, 35). Amb el seu regnat s'impulsaren reformes estatals que afectaren l'estructura administrativa de Bizanci, heretada del Baix Imperi. Representant de la noblesa terratinent, el basileu, per garantir l'estabilitat política, col·locà els membres més propers de la seva família en els càrrecs de l'administració. L'emperador se serví d'una clientela unida pels seus lligams de parentesc i creà *ex novo* una sèrie de títols i càrrecs honorífics. D'ençà, Aleix I Comnè excloué la burocràcia tradicional dels afers de govern. Així, el sobirà bizantí establí un sistema "clànic" de jerarquització del poder. Era una relació beneficiària, car l'atorgant, nomenat per l'emperador, rebia terres i càrrecs a canvi de serveis militars. Aquest sistema rep el nom de *pronoia* (previsió), els beneficiaris de la qual foren els grans propietaris.

Bizanci es trobava assetjada per molts enemics: d'una banda, els turcs seljúcides a l'est, els quals ocuparen la península d'Anatòlia, i els normands a l'oest, que havien format un senyoriu propi al sud d'Itàlia. Davant de la manca de tropes, Aleix Comnè recorregué a la contractació de mercenaris i alhora, donà privilegis comercials als venecians en territori imperial per utilitzar la seva flota en moments de guerra, iniciant-se la tendència irreversible que portaria les repúbliques italianes a fer-se progressivament amb el control comercial i marítim de la Romània. Això explica la participació d'aquestes repúbliques en els afers polítics de l'Imperi. Altrament, arran de la convocatòria de la Primera Croada el 1095 per recuperar Terra Santa, el pas dels croats per Constantinoble fou un punt de fricció entre bizantins i llatins, ple de tensions i conflictes. Els bizantins consideraven que els occidentals, moguts per la cobdícia, volien fer-se amb les riqueses de Constantinoble. Aquesta mala experiència alimentaria els odis entre bizantins i occidentals, generalitzant un sentiment antillatí entre la població de l'Imperi, que a la

llarga culminaria en la Quarta Croada. Les desavinences entre llatins i bizantins es nodrien sobretot de les tensions religioses entre catòlics i ortodoxos, que es deterioraren des del segle IX. A banda de les disputes teològiques -com la polèmica del *Filioque*-, les aspiracions universals del Papat per esdevenir cap de tota la cristiandat xocaren amb la tradició imperial bizantina, que considerava que el basileu era el vicari de Crist a la terra. Aquest litigi cristal·litzà en el Cisma d'Orient de 1054, que comportà l'escissió del cristianisme niceà en dues branques: l'Església Catòlica i l'Ortodoxa. Des de llavors, els bizantins seran titllats de "cismàtics".

En morir Manuel I Comnè (1180), Bizanci se submergí en un període de turbulències que el conduïren als esdeveniments de 1204. El poder imperial fou regentat per la dinastia Angelos (1185-1204), en mans d'Isaac II (1185-1195). Enmig d'una època de corrupció i de malbaratament, Bulgària s'independitzà de l'Imperi. Aquesta situació de trasbals fou aprofitada per Aleix III, el germà del basileu, per prendre el poder i empresonar i cegar Isaac II. Un dels fills de l'emperador enderrocat, Aleix -IV- aconseguí fugir de Constantinoble i exiliar-se a la cort de Felip de Suàbia per demanar ajut militar per tal de recuperar el tron del seu pare, a canvi d'una ingent quantitat de diners. En aquell moment (1201) el Papa Inocenci III havia convocat una croada per recuperar Terra Santa. La proposta del jove príncep captivà tant croats com venecians i s'acordà conduir l'expedició a Constantinoble per restablir-lo al tron. En el fons, els venecians dirigiren la croada per fer-se amb el domini comercial de l'espai bizantí. Quan els croats arribaren a Constantinoble, Aleix III fugí, i Aleix IV fou proclamat emperador. Tanmateix, el nou emperador no pogué satisfer els deutes (car el tresor imperial estava buit) i, a més, l'acampament de l'exèrcit croat a les portes de la ciutat motivà un avalot popular que destronà i executà Aleix IV. Llavors, els croats decidiren assetjar la ciutat, que fou ocupada finalment l'abril de 1204. Constantinoble fou presa a sang i fetge, sotmesa a saquejos i matances brutals i les seves riqueses foren espoliades. En resum, 1204 representà la ruïna de Bizanci.

Després de la conquesta, els croats es repartiren les despulles de l'Imperi. Els venecians, els més beneficiats, es quedaren amb una quarta part del territori, incorporant bàsicament els indrets estratègics del control del comerç (les illes gregues). El repartiment territorial es feu de manera pactada i s'establí un nou estat: l'Imperi Llatí de Constantinoble (1204-1261), que ocupà la major part de les províncies europees. Balduí de Flandes, de la casa de Courtenay i un dels principals cabdills de la croada, en resultà

escollit emperador. Al seu torn, a la Grècia del nord i central s'institucionalitzaren principats territorials que retien vassallatge a l'emperador llatí: el regne de Tessalònica, el principat d'Acaia, al Peloponès i el ducat d'Atenes. Les capes del poder eclesiàstic es llatinitzaren, juraren lleialtat al Papa de Roma i s'implantà el sistema feudal importat d'Occident. De fet, s'ha parlat d'"expansió colonial" (Faci, 1996, 65).

Figura 1: Bizanci després de la Quarta Croada. Font: [Division of the Byzantine Empire, 1204 CE. \(Illustration\) - World History Encyclopedia](#)

Tanmateix, un sector molt important de l'elit bizantina fugí i s'exilià en diferents indrets. A la regió del Pont, a l'extrem nord-oriental de l'Àsia Menor, uns descendents dels Comnens, Aleix i David, fundaren l'Imperi de Trebisonda, que pervisqué com a estat grec independent fins el 1461. A la regió de l'Epir (actual Albània) Teodor Àngel Ducas fundà el Despotat de l'Epir, que aspirà a reprendre l'antic Imperi d'Orient. Al nord, el segon Imperi Búlgar visqué la seva etapa de plenitud i seria un actor geopolític important als Balcans. Bulgària neutralitzà l'expansionisme de l'Epir, però la invasió mongola pels volts de 1240 debilità els búlgars i aplanà eventualment el camí per a la supremacia de l'Imperi de Nicea als Balcans.

2.2 Els Làscaris i l'Imperi de Nicea

L'estat successor més important fou l'Imperi de Nicea, amb capital a la ciutat homònima. Nicea (actual Íznik, Turquia) era una de les ciutats més importants de l'Imperi. Entorn a aquesta ciutat s'establiren les principals famílies refugiades de Constantinoble, constituint un nucli de poder central amb un fort esperit de resistència

contra les pretensions expansionistes de l'emperador llatí. Els ànims encesos per la catàstrofe de 1204 serviren, almenys en el terreny de les idees, per legitimar una nova dinastia, dipositària d'un exaltat patriotisme religiós i ètnic: els Làscaris.

El nom "Làscaris" està documentat a les fonts bizantines des del segle XI a Anatòlia. Molt probablement, el nom prové del persa *lashkari* ("guerrer") (Angelov, 2019, 17). La introducció del nom a Bizanci vingué d'un membre de la noblesa kurda, els Xaddàdides, que governaven Dvin i Gandzak (Armènia) des del segle X. Un tal Lashkari ibn Musa, governador entre 1034-1049, envià el seu fill Artasir com a hostatge a Constantinoble. Aquest Artasir adoptà la cultura bizantina com a pròpia i ocupà càrrecs a l'administració imperial (Angelov, 2019, 18). La seva identificació com a "fill de *Lashkaris*" va donar nom a la seva descendència. Els Làscaris guanyaren importància durant el segle XII a través de matrimonis amb la dinastia Comnena, seguint el sistema de govern endogàmic establert. En tenir contactes i influència a la cort imperial, ascendiren a la cúspide de l'elit bizantina. Així, el futur basileu de Nicea, Teodor I Làscaris, ocupà diversos càrrecs a la cort.

Al 1200, una de les filles d'Aleix III, Anna, es casà amb Teodor. Després de la presa de Constantinoble, Teodor Làscaris s'embarcà a Bitínia, al nord-oest d'Àsia Menor i buscà legitimar-se com a nou governant a Nicea. Teodor Làscaris aprofità la necessitat de defensa contra els croats fomentant el sentiment antillatí. Amb el suport de les elits urbanes i rurals, Teodor Làscaris aplegà partidaris entre els membres de la vella aristocràcia de l'època Comnena, als quals atorgà terres i competències, inserint-los dins de l'entramat palatí. Es reproduí, doncs, el mateix model estatal instaurat per Aleix Comnè, revifant-se les antigues institucions bizantines. Així, el 1208 Teodor Làscaris fou coronat emperador dels romans. El desplegament institucional s'emparellà amb la consolidació territorial del nou estat. El basileu assegurà la frontera oriental de l'Àsia Menor i estabilitzà la occidental, aturant les temptatives expansionistes de l'Imperi Llatí.

ELS LÀSCARIS DE NICEA

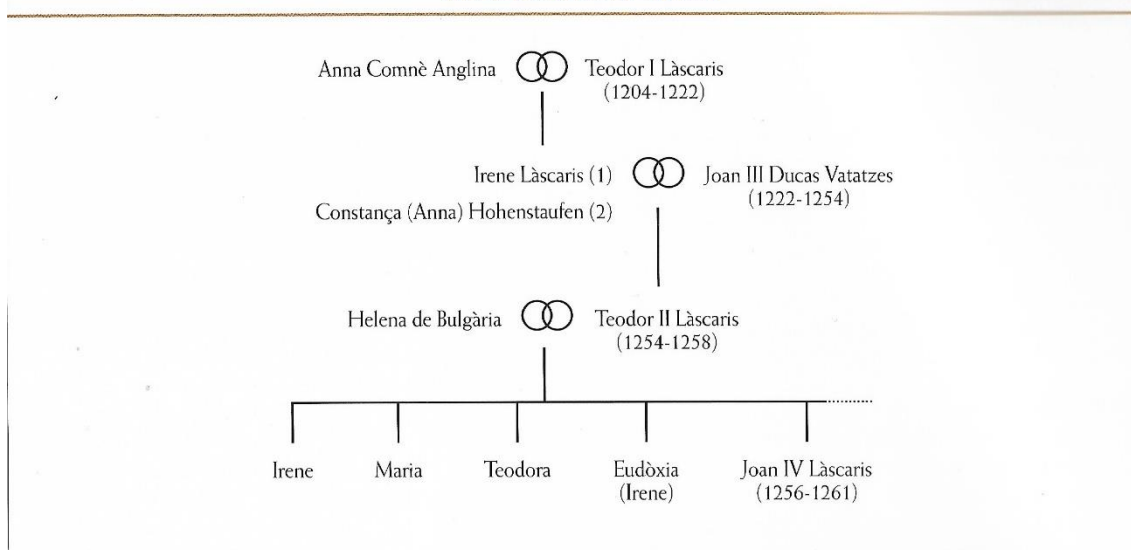

Figura 2: Arbre genealògic dels Làscaris. Font: Plaza Arqué, 2016, 25.

A la seva mort, Teodor Làscaris fou succeït pel seu gendre, Joan III Ducas Vatatzes (1222-1254), que estava casat amb la seva filla, Irene Làscaris. Amb Vatatzes, l'Imperi de Nicea doblegà els seus rivals i arribà a la seva etapa de plenitud. Vatatzes creuà el Mar de Màrmara i prengué les regions de Tràcia i Macedònia, ocupades pels llatins, doblà el territori original i erigí Nicea com a primera potència dels Balcans, encerclant l'Imperi Llatí, en plena decadència, als voltants de Constantinoble. L'emperador necessità també teixir una xarxa d'aliances per prevenir una expedició d'Occident. Per això, Joan Vatatzes, aprofitant la pugna entre el Sacre Imperi Germànic i el Papat, concertà una aliança amb l'emperador Frederic II Hohenstaufen i per segellar el tractat, es casà amb la filla del germànic, Constança de Hohenstaufen, de només onze anys, qui, després de moltes peripècies -val a dir, desafortunades- s'exilià a la cort de Manfred de Sicília i posteriorment a la Corona d'Aragó (per cert, és interessant comprovar el seu paral·lelisme amb Eulògia).¹ Davant d'aquesta "herètica" aliança, el Papa Innocenci IV, furios, predicà una nova croada, però Joan Vatatzes de seguida obrí

¹ Constança de Hohenstaufen filla il·legítima de Frederic II Hohenstaufen, nasqué el 1230. El 1241 es casà amb Joan III Vatatzes, de cinquanta anys. Emperadriu de Nicea fins a la mort del seu marit, el seu fillastre Teodor II la mantingué en semicaptivitat dins de la cort. El refredament de les relacions entre Nicea i els Hohenstaufen després de la mort de Frederic II desemparà la jove princesa. Els historiadors remarquen la bona relació entre Constança i Eulògia Làscaris, l'aviastra de la segona. Després de l'ascens de Miquel VIII Paleòleg, Constança aconseguí tornar a Sicília, a la cort del seu germà, tot i que per poc temps, ja que la invasió de Carles d'Anjou i la mort del seu germà el 1266 l'obligaren a exiliar-se a la Corona d'Aragó, amb la seva neboda Constança de Sicília -filla de Manfred i muller del rei Pere el Gran- el 1269. El rei Pere i els seus successors, tractant-la com a refugiada mereixedora de tots els honors, li atorgaren rendes i propietats arreu del territori de la Corona. Morí el 1307.

noves negociacions amb el Papat per tractar la possible unió de les esglésies, que, tot i un cert apropament, no arribaren a bon port. En tot cas, el basileu havia posat les bases materials per la futura restauració de l'Imperi d'Orient. Fou santificat mig segle després; un símptoma de la radicalització del patriotisme bizantí.

Joan III Vatatzes morí el 1254 i fou succeït pel seu fill, Teodor II Làscaris (1254-1258), el pare d'Eulògia. Teodor II fou un gran intel·lectual que aplegà els erudits més il·lustres de l'Imperi a la seva cort. Aquest revifament de la cultura grega portà els bizantins més lletrats a reivindicar i enorgullir-se col·lectivament de l'herència clàssica grega i a percebre's ells mateixos com a grecs, tot afirmant la seva identitat col·lectiva i geogràfica enfront dels seus veïns llatins (Angelov, 2019). No obstant, no hi hagué una substitució o reelaboració de la romanitat de Bizanci per una de grega. Teodor II Làscaris no continuà l'obra expansiva del seu pare, però sí que aconseguí mantenir les fronteres. Tanmateix, el seu caràcter despòtic generà hostilitat entre la noblesa terratinent bizantina i un sector molt important del palau. Morí el 1258 havent nomenat successor legítim el seu fill Joan IV, però atesa la seva minoria d'edat, designà Jordi Mouzalon, una de les persones de màxima confiança, com a regent. En el novè dia de la seva regència, Mouzalon fou assassinat per uns sicaris a les ordres del partit nobiliari dirigit per Miquel Paleòleg. Era la fi dels Làscaris.

2.3 La restauració de Bizanci de 1261 i el regnat de Miquel VIII Paleòleg (1261-1282)

Provinent d'una de les famílies de l'alta aristocràcia bizantina de Bitínia, Miquel Paleòleg fou escollit regent el 1259 entre la noblesa opositora. Miquel VIII Paleòleg, que havia estat un general brillant sota els Làscaris, fou un governant molt hàbil i pragmàtic que aconseguí neutralitzar els seus enemics per la via diplomàtica i militar. El 1259 aconseguí derrotar a Pelagònia una coalició formada pel despotat de l'Epir, l'Imperi Llatí, el principat d'Acaia dels Villehardouin, amb el suport de Manfred de Sicília. Ja no hi havia cap obstacle per a la reconquesta definitiva de Constantinoble. Així, per mitjà del tractat de Nimfea de 1259, Miquel VIII Paleòleg pactà amb els genovesos suport marítim per conquerir la capital, a canvi de privilegis comercials a tot l'Imperi. Aquest pacte a la pràctica significà la supeditació econòmica de Bizanci a Gènova. Així, el juliol de 1261 una petita tropa de bizantins prengué la ciutat, provocant la fugida de l'emperador llatí Balduí II. Miquel VIII Paleòleg entrà a la ciutat triomfalment i fou proclamat emperador. Per consolidar el seu poder, el nou emperador arrestà el fill de Teodor II, d'onze anys,

manà cegar-lo i l'empresonà en fortalises de Nicomèdia (Àsia Menor), on moriria el 1305 (Angelov, 2019, 221). Havia nascut la dinastia Paleòloga, que perviuria fins a la caiguda de Constantinoble (1453).

Avantposant la diplomàcia a la confrontació directa, Miquel VIII Paleòleg dedicà la política exterior a la conservació de les seves possessions territorials a través d'una xarxa d'aliances que impedís una coalició conjunta d'Occident sota un comandament comú. En efecte, des de l'exili de Balduí II, el Papat prioritzà l'organització d'una croada per recuperar l'antic Imperi Llatí.² Per contrarestar-ho, i de pas per estalviar-se possibles conspiracions favorables als Làscaris, l'emperador casà les filles solteres del difunt Teodor II -entre elles, Eulògia- amb prínceps estrangers: Irene, amb el tsar Constantí de Bulgària; Maria, amb el dèspota de l'Epir, Nicèfor; Teodora, amb Mateu de Vallincourt, i Eulògia, casada amb Guillem Pere, comte de Ventimiglia. En essència, la política exterior de Miquel VIII Paleòleg basculà entre projectes d'aliança amb poders polítics alternatius i amb acostaments puntuals al Papat, traient la carta de la unió de les esglésies per neutralitzar la croada projectada per l'ambiciós Carles d'Anjou, rei de Sicília des de 1266, que volia restaurar al tron als Courtenay sota la sobirania del regne de Sicília, que comptava amb el suport del principat d'Acaia, del despotat de l'Epir i de Venècia des de 1281 (Marcos, 2003, 35-49).

Després del fracàs del Concili de Lyon de 1274, Miquel VIII s'acostà als gibel·lins (partidaris de l'emperador germànic), ressentits amb l'ocupació angevina de Sicília. La situació s'entroncava amb els drets d'herència de Constança d'Aragó sobre Sicília, filla del difunt Manfred, casada amb Pere el Gran des de 1262, que projectà una invasió de l'illa. El basileu i el rei d'Aragó forjaren un pacte secret per desposseir Carles d'Anjou, i de fet, és probable que els agents imperials subornessin els dirigents locals per revoltar-se contra els francesos el 30 de març de 1282 (les Vespres Sicilianes). Així, Pere el Gran, des de Tunis, aprofità l'ocasió per ocupar l'illa, tot avortant l'expedició de conquesta que havia de sortir de Messina. Fins i tot, per segellar l'aliança, el setembre de 1282 l'emperador bizantí envià una ambaixada a Palerm per negociar el matrimoni entre el seu fill Andrònic Paleòleg i una filla del rei Pere, però no s'arribà a cap acord. Tanmateix, tot i que per "raó d'estat" l'aliança bizantino-catalana no tingué més recorregut, com sosté Marcos, la crònica de Bernat Desclot, que reflecteix l'opinió de la cort catalano-

² En virtut de la falsa *Donació de Constantí*, el Papat utilitzà aquest document per reafirmar la seva sobirania sobre Bizanci, a causa del Cisma d'Orient de 1054.

aragonesa, reconeix la legitimitat dinàstica dels Paleòleg (Marcos, 2004, 315). Compartim l'opinió de l'historiador pel fet que la Casa de Barcelona fou l'única casa reial europea que s'apartà de l'actitud de rebuig vers Bizanci que s'imposà a tot l'Occident després de 1204 i que veié els prínceps de la Casa de Courtenay com a sobirans de ple dret de Constantinoble.

Aquest és el marc històric i polític sobre el qual es mou Eulògia Làscaris, que explica les vicissituds dels primers anys de la seva vida i el seu destí a l'altra punta de la Mediterrània, a la Corona d'Aragó. En veurem ara els detalls.

3. Eulògia Làscaris i les seves filles

3.1 De Bizanci a Ventimiglia. El periple d'Eulògia

Tot i que no s'explicita a cap document, alguns indicis permeten suposar que Eulògia Làscaris nasqué a Nicea vers el 1248 (Baucells, 1996, 16). El seus pares, Teodor II Làscaris i Helena de Bulgària, es casaren el 1235, quan comptaven respectivament dotze i nou anys, per la qual cosa necessàriament trigarien uns anys a tenir fills (Baucells, 1996, 16). Eulògia n'era la quarta i el seu germà Joan Làscaris nasqué el 1250, una dada que coneixem perquè els cronistes bizantins indiquen que en morir el pare, el 1258, ell tenia vuit anys i, en el moment de la ceguera, deu (Baucells, 1996, 16). Un altre aspecte que ha suscitat molta controvèrsia és el nom. Les cròniques bizantines ofereixen dades divergents en relació al nom d'Eulògia.³ Mentre que Jordi Paquimeres calla el seu nom, tant Nicèfor Gregoras com Jordi Akropolites l'anomenen Irene o Eudòxia, respectivament. Els cronistes coincideixen a identificar la quarta filla amb la mateixa persona. Mentre Paquimeres diu que aquesta princesa sense nom es casà amb Guillem de Ventimiglia, Gregoras i Akropolites sí que esmenten el nom de la princesa, però Akropolites, a diferència dels altres dos historiadors, no dona el nom del seu marit. En essència, el problema ragué en el seu nom real. El cronista aragonès Jerónimo Zurita, en els seus *Anales de la Corona de Aragón*, va manllevar de Paquimeres el nom d'Irene, i l'introduí a la historiografia catalana, la qual, donant-lo per vàlid, atribuï erròniament aquest nom a la princesa. Tant és així que a Montblanc l'imaginari popular encara l'identifica amb aquest antropònim. Això fou descartat a principis del segle XX per Miret

³ De les fonts bizantines, comptem amb tres cròniques: la *Història* de Jordi Paquimeres, que comprèn de 1260 a 1307; la *Història Romana* de Nicèfor Gregoras, que abasta des de 1204 fins a 1350 i la *Història* de Jordi Akropolites, que va de 1204 fins a 1261. Una explicació més general i detallada sobre les filles de Teodor II Làscaris es pot veure a Bravo (1986, 86-95)

i Sans, que es decantà per utilitzar el nom d'Eudòxia, com, de fet, la identificava Akropolites. Tanmateix, a la documentació notarial catalana, el nom d'Eudòxia mai hi surt, sinó el de *Laschara*, *Alaschara* o *Laschera*, o fins i tot *Liscara*, en català. Alternativament, també se l'esmenta com a *infantisae Graecorum*. Recentment, però, l'investigador Daniel Duran Duelt ha publicat uns documents inèdits, provinents de la cancelleria catalano-aragonesa, en què hi figura diverses vegades el nom d'Eulògia, sempre relacionat amb Gènova i les seves propietats (Duran Duelt, 2022, 9).⁴ No sabem res de la infantesa i de la joventut d'Eulògia. Per desgràcia, desconeixem la relació amb els seus pares i amb les seves germanes i quina educació va rebre. Ni tan sols es coneix la instrucció que rebien les princeses imperials a la cort bizantina de Nicea, de manera que ens hem de conformar amb treballs genèrics.⁵ Desconeixem l'existència de documentació oficial generada per la cancelleria imperial dels Làscaris. És probable que els documents relatius a la família fossin destruïts per Miquel VIII Paleòleg després de la caiguda dels Làscaris el 1258. Akropolites només diu que abans de la mort del seu pare, el 1258, Eulògia encara no estava casada.⁶

Amb la reconquesta de Bizanci de 1261, Eulògia es traslladà, amb la resta de la seva família, a Constantinoble. Com les seves germanes, aquell any Eulògia Làscaris, pressionada per Miquel VIII Paleòleg, es casà amb un noble estranger, Guillem Pere de Ventimiglia, comte de Tenda-Ventimiglia (nord d'Itàlia), que es trobava present a la ciutat, i d'aquesta manera l'emperador neutralitzava l'amenaça latent de les filles de Teodor II. A més, indirectament, el matrimoni reforçava l'aliança amb la República de Gènova, car el marit era un senyor feudal del seu entorn. Així, el 1262, Miquel VIII Paleòleg expedí una credencial als ambaixadors que enviava a Gènova per informar les autoritats lligures que havia entregat vint mil *hyperpera* (perpres) a Guillem Pere de Ventimiglia, corresponents a la dot de la núvia, per invertir-los en les *compere* del comú de Gènova (Duran Duelt, 2022, 26).⁷ Així, per aquestes dates, Eulògia ja es devia trobar

⁴ “Velogia, alias vocata Laschara, infantissa Greorum” o “domine Laschare, vocate aliter Eulogie, quondam, filie superi illustris imperatoris Greorum” (Duran Duelt, 2022, 8-9). A Gènova era important identificar-la pel seu nom real, en existir-hi documentació.

⁵ En general, a Bizanci les dones amb formació superior eren aquelles que havien viscut un context cultural propici (Pérez Martín, 1994, 77-94).

⁶ “When he died, the emperor Theodore left three [unmarried] children: one son by the name of John, and two daughters, Theodora and Eudokia” (Akropolites, 2007, 336).

⁷ Les *compere* eren una espècie de compra de renda pública, per part d'un inversionista, pel dret a recaptar un impost particular, i així la comuna obtenia ingressos fiscals. Sobre les *compere*, vegeu Duran Duelt, (2022, 26, n. 96). El perpre era la moneda oficial de l'Imperi Bizantí des de finals del segle XI, en substitució al *solidus aureus* baix-imperial, però amb menys quantitat d'or. A l'era Paleòloga, s'havia devaluat molt.

a Ventimiglia, als dominis familiars del marit. Eulògia tingué cinc fills amb Guillem Pere: Làscara (1264), Beatriu (1266), Vataza (1268), Violant (1270) i Joan (1270) (Baucells, 1996, 21) i, molt possiblement, Jaume.

Quines foren les circumstàncies polítiques del moment i perquè Miquel VIII la hi va fer casar? Al llarg del segle XIII, el comtat dels Ventimiglia, un senyoriu important, veí de la República de Gènova i del comtat de Provença -aleshores sota la influència de Carles d'Anjou- es va veure sotmès a un moviment de pinça que erosionà progressivament els seus dominis, atès l'afany expansionista de les dues potències regionals.⁸ Tot i bascular entre ambdós poders, una part de la família s'alineà amb el bàndol genovès (Duran Duelt, 2022, 11). Aquest fou el cas del comte Guillem, pare de Guillem Pere de Ventimiglia, el fill del qual sembla que prosseguí amb aquesta política (Duran Duelt, 2022, 11). En aquest context, Guillem Pere de Ventimiglia va immiscir-se en la política de la Mediterrània oriental, prenent part, possiblement, en la batalla de Pelagònia, si bé no se sap si lluitant en contra o a favor de Miquel VIII, atès que una branca de la família Ventimiglia residia a Sicília, amb la qual cosa podria haver lluitat també a favor del bàndol del rei Manfred (Duran Duelt, 2022, 11, n. 43).

En tot cas, és ben coneguda la seva filiació genovesa, atès el context internacional de l'època, marcat per l'enfrontament entre gibel·lins i güelfs i els somnis expansionistes de Carles d'Anjou, que feu decantar Guillem Pere per l'opció gibel·lina. El 1264 estigué a les ordres d'Alfons X el Savi -aspirant a la corona del Sacre Imperi i principal campió dels gibel·lins- desenvolupant funcions negociadores com a missatger del rei de Castella a Llombardia (Duran Duelt, 2022, 12). Tanmateix, la liquidació del somni imperial alfonsí (Duran Duelt, 2022, 12) i, sobretot, l'exili dels gibel·lins italians a la Corona d'Aragó després de la victòria de Carles d'Anjou sobre Manfred, feu acostar el comte Guillem Pere al rei Pere el Gran, esdevingut campió de la causa gibel·lina pel seu matrimoni, el 1262, amb Constança de Hohenstaufen, filla del rei Manfred de Sicília i hereva legítima del tron sicilià. La pressió creixent dels angevins i l'aliança a última hora dels genovesos amb Carles d'Anjou, sempre amb la mirada posada sobre els dominis dels Ventimiglia, motivaren el trasllat de la seva dona i els seus fills a la Corona d'Aragó

⁸ La última descendent de casa comtal barcelonina dels comtes de Provença, Beatriu I, es casà amb Carles d'Anjou el 1246. A la seva mort el 1267, el comtat fou annexionat als dominis de la casa dels Anjou (Hurtado; Mestre; Miserachs, 1995, 87).

(Duran Duelt, 2022, 12).⁹ Només així es pot explicar que la família marxés a la cort del rei Pere el Gran, per assegurar la successió comtal de l'hereu Joan, protegit pel monarca. De fet, Duran Duelt (2022, 13) afirma que això podria haver donat per satisfetes les expectatives de l'enllaç matrimonial, amb el naixement d'un hereu masculí i, per tant, haver facilitat el distanciament consentit entre Eulògia Làscaris i Guillem Pere de Ventimiglia, si bé els motius són encara objecte de debat.¹⁰

3.2 Eulògia Làscaris i les seves filles a la Corona d'Aragó

3.2.1 Eulògia Làscaris: semblança biogràfica

Un altre debat que la historiografia, almenys la catalana, ja ha superat, és la data en què Eulògia i els seus fills arribaren als territoris de la Corona d'Aragó. Marinescu proposà que fou a finals del regnat de Jaume I, abans de 1276, però sense aportar proves convinents (Marinescu, 1924). Que Eulògia feu cap a terres catalano-aragoneses a finals de 1277 es dedueix pel fet que el gener de 1278 la princesa bizantina fou rebuda a Catalunya pel rei Pere (Duran Duelt, 2022, 10).¹¹ Una altra qüestió controvertida és que tant Eulògia Làscaris com Constança de Hohenstaufen arribaren al mateix temps a la Corona d'Aragó. Ja Zurita indicà que la viuda de Joan III Vatatzes arribà al 1269 en terres catalano-aragoneses, des de la Pulla, el sud d'Itàlia, aleshores dins del regne de Sicília, mentre que Eulògia arribà des de Ventimiglia el 1277. De fet, aquesta confusió ha vingut pel fet que ambdues dames tingueren unes circumstàncies vitals en comú, car les dues havien conviscut a la cort de Nicea, de la mateixa manera que s'exiliaren a Catalunya-Aragó per la seva filiació gibel·lina (Plaza Arqué, 2016, 19).

El factor més interessant d'aquest episodi és la càlida rebuda per part de la cort del rei Pere el Gran, el qual no trigà a omplir de favors a Eulògia i a les seves filles (drets, rendes, concessions, etc), que s'incrementaran al pas del temps amb els monarques successius, Alfons el Franc i Jaume II el Just. Alguns historiadors, com Jerónimo Zurita, Ángeles Masiá de Ros i Duran Duelt han destacat aquesta acollida excepcional que li

⁹ Tot i ser gibel·lina, Gènova s'acostà a Carles d'Anjou per contrarestar la influència mercantil catalana al Mediterrani occidental (Cingolani, 2015, 77-82). Alguns autors, com ara Miret i Sans i Masiá de Ros, han argüït la mort del seu marit com a causa de la marxa d'Eulògia, però, segons la documentació, Guillem Pere moriria amb posterioritat entre el 20 d'agost de 1282 i el 21 de gener de 1283 (Duran Duelt, 2022, 11, n. 37).

¹⁰ Sobre altres hipòtesis, vegeu Duran Duelt (2022, 15 i n. 48 i 49).

¹¹ Un fet que ja fou aduït per Miret i Sans i demostrat per Baucells. Sobre aquest enrenou historiogràfic, vegeu la n. 35 de l'article de Duran Duelt (2022, 10).

prodigaren aquests monarques.¹² S'ha assenyalat l'aliança política amb els Ventimiglia en el context de lluita contra l'amenaça angevina, però els motius principals s'han de cercar en la fascinació per l'origen bizantí d'aquestes dames, que els monarques catalans compartien.¹³ Una predilecció que es traduiria en el suport continuat a aquestes dames, que oferiran serveis a la casa reial als anys següents (Duran Duelt, 2022, 14). Per la seva banda, l'hereu Joan, que estigué sota la tutela reial, tornà a Ventimiglia per assumir el govern del comtat, després de la mort del seu pare al 1283. D'altra banda, més interessant encara és trobar en la documentació el tractament explícit d'Eulògia com una princesa de Bizanci, filla del “vertader” emperador dels grecs, és a dir, de Teodor II Làscaris, la qual cosa reforça encara més l'admiració dels monarques catalans envers la dignitat imperial bizantina d'Eulògia i de ses filles.¹⁴ Això permet suposar que Eulògia guardà un ressentiment envers Miquel VIII. Una animositat alimentada, segurament, pel destí infaust del seu germà Joan IV Làscaris (Baucells, 1996, 21). En tot cas, és evident que els monarques “deixaren encisar-se per aquesta noble qualitat de la pretendent” (Baucells, 1996, 22).

Un cop assentada a la Corona d'Aragó, Eulògia Làscaris es posà sota l'aixopluc dels reis catalans, que ja havien emparat Constança-Anna de Hohenstaufen uns anys abans. La demanda d'Eulògia fou acceptada per Pere el Gran, qui decidí concedir-li, el gener de 1278, unes propietats a perpetuïtat que li permetrien obtenir unes bones rendes, així com la possibilitat de viure al costat de la seva aviastra Constança de Hohenstaufen a València. Aquestes propietats consistiren en una alqueria a l'horta valenciana i unes cases dins de la ciutat, confiscades a Guillem de Meliò, un heretge sentenciat aquell any (Miret i Sans, 1908, 15). En carta del mateix sobirà, el juliol de 1279 es pagava a Eulògia catorze mil sous anuals, que havia de percebre dels rèdits de la moreria dels sarraïns de Xàtiva (Miret i Sans, 1908, 15). Al mateix temps, amb el suport d'Eulògia, que ho veié de bon grat, el rei Pere el Gran feu casar les filles amb les famílies nobles més insignes

¹² Miret i Sans es mostrà molt sorprès amb la generositat de Pere el Gran dispensada a Eulògia, justificant-ho amb la grandesa dels reis catalans, en contrast amb l'arrogància i el desagraïment de les princeses bizantines (1906, 675, 677-678). Duran Duelt ha destacat aquest “menyspreu” de Miret i Sans (2022, 13, n. 50).

¹³ Zurita ja posà en relació l'acollida reial d'Eulògia amb l'ascendent bizantí de Pere el Gran, besnet d'Eudòxia Comnena, la neboda de l'emperador Manel I Comnè (1143-1180), del qual Jaume I s'enorgullia públicament al *Llibre dels Fets*. De fet, Eulògia Làscaris era parent en setè grau de Jaume I, segons Carme Plaza Arqué (2016, 19).

¹⁴ Són molts els documents que subratllen la dignitat imperial d'Eulògia: “(...) Nos infans Alasquara, filia illustrissimi et verissimi Alasquari quondam emperatoris grecorum”, (Miret i Sans, 1907, 685). En un altre, escrit pel seu majordom, diu: (...) “ego Salamon Avinçait maiordompnus domine Alaschare filie illustrissimi Domini Alaschari veri imperatoris Grecorum”, (Miret i Sans 1903, 463).

de tota la Corona d'Aragó amb l'objectiu de lligar-les als interessos de la Corona i evitar que adquirissin poder i autonomia. La primera d'elles fou Làscara, desposada amb el comte de Pallars, Arnau Roger, el 1281; la segona filla, Beatriu, es casà amb Guillem de Montcada, senyor de Fraga i senescal de Catalunya (1282); la tercera, Violant, ho feu amb Pere II d'Ayerbe, net de Jaume I (1288), mentre que Vatatza acompanyà la infanta Isabel d'Aragó, filla del reis d'Aragó, a Portugal. Uns matrimonis que comptaren amb el suport explícit del monarca en pagar les dots de les núvies, de les quals els reis d'Aragó esperaren -i així es demostraria- l'afecció a la causa reial. El 1280, el rei Pere facultava la princesa per a què pogués donar o establir en emfiteusi a qualsevol persona tota propietat que fos confiscada als sarraïns de Moixent (Miret i Sans, 1906, 671). En una altra carta de 1281, el monarca català concedia a Eulògia franquícies dels drets de peatge, passatge i herbatge sobre el ramat (Miret i Sans, 1906, 672). Fou castellana de Moixent des de 1280 a 1301. Es pot apreciar que els béns que va rebre Eulògia es concentraren en les terres que havien estat el nucli de la revolta mudèjar d'Al-Azraq, esclafada el 1277. No és casual que Eulògia rebés terres i drets al regne de València per facilitar la implantació de la colonització cristiana segons les pautes de l'ordre feudal. Tots els béns es concentraven en la part de la corona on hi havia més terres a repartir.

Instal·lada en terres valencianes, Eulògia es farà anomenar Alaschara, Làscara, etc., en els documents, tots ells feminitzacions de Làscaris (Plaza Arqué, 2016, 20). Aquest tractament reflecteix la seva voluntat personal de mantenir el nom del seu llinatge, la qual cosa dona pistes sobre el seu caràcter. De fet, ella mai emprà el cognom del marit, sinó el de la seva família, els Làscaris: ni tan sols fa servir el títol de comtessa de Ventimiglia, sinó "filla de l'il·lustre emperador dels grecs", per manifestar els seus orígens imperials. Com postula encertadament Baucells, l'adopció del sobrenom imperial marcà la ruptura vital amb el passat, amb Bizanci, del qual en guardà un record traumàtic i amarg, pel destí tràgic de la seva família. Això alimentaria el seu rancor i, de retruc, el seu orgull. El sobrenom simbolitzaria l'inici d'una nova etapa vital. El període de Ventimiglia constituïria, segons Baucells, un "interval" que li serví de pausa a mig camí entre les turbulències de la seva terra natal i la serenitat descoberta als territoris dels reis de Catalunya-Aragó (Baucells, 1996, 19). L'assossec a la Corona d'Aragó lliga amb el seu esperit independent, de rodamon, com si "la quietud i repòs casolans recordés detalls d'antics malsons" (Baucells, 1996, 19). No trobem en la documentació, després de la mort del seu marit (1283), cap menció a la seva condició de muller, ni del nom del seu espòs.

Això no significa, però, que legalment Eulògia estigués divorciada de Guillem Pere de Ventimiglia.¹⁵ Un cop vídua, havent col·locat ja les seves filles, emprengué una vida autònoma, voltant pels diferents territoris de la Corona -mai se sentí lligada a un lloc permanent- i gestionant les seves propietats a la seva voluntat. De fet, quasi tota la informació que disposem d'Eulògia prové de la documentació notarial, fonamentalment de donacions, privilegis jurídics i causes judicials.

En morir el rei Pere el Gran el 1285, el seu successor Alfons el Franc engrandí el seu patrimoni: el 1286 li concedí el castell reial de Xàtiva, que havia pertangut als reis musulmans, amb tots els seus drets i rendes, així com el privilegi de nomenar un batlle propi (Baucells, 1996, 24). El 1287, el mateix rei li concedí el privilegi de vendre, empenyorar i permutar els béns amb qui volgués, privilegi que li suposava un profit superior a altres senyors feudals (Plaza Arqué, 2016, 21). Aquell mateix any, la princesa va rebre també del monarca una participació en els bens de l'aljama de la Moixent. El 2 de juny de 1288, rebia una pensió anual de dotze mil sous anuals sobre el tribut que pagaven al monarca les aljames jueves de Barcelona, en concepte d'esmerços, pel seu vestit. (Baucells, 1996, 25).¹⁶ El balanç econòmic de tot plegat, segons calculà Baucells, era de vint-i-sis mil sous reials valencians i dotze mil sous barcelonesos (Baucells, 1996, 26).

La princesa bizantina tingué també comptes pendents amb Gènova, on hi tenia uns béns, invertits en les *compere*, dels diners que havia rebut de la dot del seu marit. Des de la dècada de 1290 fins a la seva mort, tota l'activitat econòmica d'Eulògia -i de les filles- girà al voltant d'assegurar els rèdits d'aquestes inversions, que intentà mantenir a tota costa, amb grans dificultats, segons es desprèn de la documentació.¹⁷ Eulògia comptarà, recurrentment, amb el suport explícit de Jaume II en les seves gestions administratives. A tall d'exemple, en una carta escrita el juliol de 1296 el monarca demana al comte Joan de Ventimiglia, el fill d'Eulògia -el qual sembla que li posava traves- que no posés impediments a les reclamacions financeres de sa mare (Miret i Sans, 1908, 16). El 1306 sembla que s'arribà a un acord entre mare i fill, però continuaren els problemes de cobrament, segons la documentació posterior, fins almenys uns anys més

¹⁵ S'ha suposat que el distanciament físic de la parella comportà una ruptura matrimonial, però, segons Baucells i Duran Duelt, no hi ha documents que avalin el divorci, car, en vida del marit, Eulògia rebé el títol de comtessa de Ventimiglia (Duran Duelt, 2022, 11).

¹⁶ Vegeu Miret i Sans (1906, 676).

¹⁷ Vegeu Duran Duelt (2022, 26-31, n. 98, 100, 102); Miret i Sans (1906, 674-675; 1908, 16-17); Baucells (1996, 21-22).

tard. L'ambaixada de Ferran IV de Castella a Bizanci de 1312, com veurem, n'és una prova fefaent.

Tot i els ingressos, com opina Baucells (1996, 19) l'afany desmesurat per gastar que tenia Eulògia -possiblement com a compensació per les penúries de la infantesa i la pobresa de Ventimiglia- portà la bizantina a endeutar-se sovint. És sorprenent fins a quin punt els monarques catalans empararen la infanta grega. El 1288, Eulògia convingué amb el banquer Simó de Vic per empenyorar durant tres anys els rèdits del Call jueu de Barcelona (Baucells, 1996, 25). L'espiral de deutes que li seguí, que no parava de créixer, irrità el banquer, que en un atac d'ira feu matar Salomó Avinçat, el procurador d'Eulògia, el 1290. El rei manà l'esclariment del cas, sense que en coneguem el resultat final (Baucells, 1996, 25). Tanmateix, les dificultats per saldar el deute de la princesa portà Jaume II, entre altres intervencions favorables a la bizantina, a ordenar el pagament del deute sobre els rèdits de totes les aljames jueves de la Corona. Sembla que començà a eixugar els deutes.¹⁸ Per això mateix, Eulògia cregué oportú traslladar-se a Barcelona per controlar el curs del seu cobrament i assegurar-se la protecció del rei; allà rebé, per donació reial, unes cases de propietat del monarca contigües al Palau Reial (Baucells, 1996, 25). Tenim la impressió, doncs, que Eulògia es donà a la bona vida i que s'aficionà, en la seva estada a Barcelona, a la moda i a l'elegància de la capital comtal, un important centre manufacturer de roba i teixits.¹⁹

El 1296, Eulògia deixaria la petjada més rellevant a casa nostra: el monestir de Santa Maria de la Serra de Montblanc, fundat per ella mateixa tal com consta a l'acta de la fundació del monestir, la qual cosa prova l'adopció de la fe catòlica. No se sap res més, ni de la seva presència posterior ni de la seva aportació econòmica. La llegenda popular de la vila guarní el buit existent amb detalls fantasiosos: la princesa, des de Salou, en carruatge, feia una peregrinació a Saragossa i, en passar per Montblanc, els bous que feien tirar el carro s'aturaren; aleshores Eulògia, que portava una imatge de la Verge, interpretà que la Mare de Déu volia quedar-se a Montblanc, i feu erigir el monestir per consagrar-lo a l'ordre de les clarisses, amb l'entusiasme del poble montblanquí. Els principals estudiosos, Baucells i Plaza Arqué, han apuntat que la llegenda amaga fets verídics:

¹⁸ Masiá de Ros (1947, 158, doc. 3.) Sobre les altres intervencions reials a favor dels deutes d'Eulògia, vegeu Miret i Sans (1906, 686-687); Masiá de Ros, (1947: 156-161, doc. 2, 4, 5, 6; Duran Duelt (2022, 21 i 25).

¹⁹ Eulògia posseïa tota mena de joies, vestits de seda, d'or i de plata. Vegeu el seu inventari de béns a l'article de Duran Duelt (2022, 20, n. 74).

probablement, Eulògia degué conèixer Montblanc en algun dels seus viatges entre Aragó, València i Catalunya, acompanyada del rei. Per Baucells, Eulògia abocà tot el seu ideal religiós allà: aportà els diners necessaris -sembla que generosament- i convingué amb els síndics de Montblanc fer construir el monestir a la Serra, i cedir-lo a l'ordre de les clarisses, en ple auge en aquell moment, amb el suport explícit de Jaume II, present a l'acte fundacional (Baucells, 1996, 35). Tanmateix, Eulògia mai s'hi quedà, però la tradició sempre l'ha assenyalada com a patrona del monestir, sovint identificada amb la Verge, per homenatjar-la (Plaza Arqué, 2016; Baucells, 1996).

Eulògia no es limità a beneficiar-se de les rendes extraordinàries atorgades, sinó que prestà els seus serveis als monarques fent de diplomàtica, un dot natural que els bizantins dominaven prou bé. D'ací el seu coneixement de l'aragonès, llengua de la cort, la qual cosa li permetia viatjar a Castella. La primera missió diplomàtica, documentada per Duran Duelt, és coneguda per un salconduit emès pel rei Alfons als seus oficials d'abril de 1290, a favor d'Eulògia, que havia de desplaçar-se de Girona al Rosselló per entrevistar-se amb el príncep de Salerno, hereu del regne angeví de Nàpols.²⁰ La següent ambaixada l'emprengué a l'agost 1290, a Burgos, a la cort de Sanç IV de Castella, tot i que no queden clars els objectius del viatge (Duran Duelt, 2022, 25).²¹ En qualsevol cas, els missatgers d'Alfons el Liberal hagueren de retornar amb les mans buides, a desgrat de la intervenció d'Eulògia, que despertava una "concordia" envers el monarca castellà (Baucells, 1996, 27). Eulògia romangué a Castella dos anys, fins el gener de 1292, i rebé del rei Sanç IV una concessió de cinc mil morabatins (Baucells, 1996, 27, n. 22). La tercera missió fou a la primavera de 1304, aquest cop per organitzar els preparatius de la conferència conjunta entre els reis de Portugal, Castella i la Corona d'Aragó. La missió d'Eulògia consistí en parlar amb el rei lusità i amb el sacristà de Tarazona, ambaixador de Jaume II, i ultimar els darrers acords per dirimir el conflicte entre Castella i Aragó, amb motiu del suport catalano-aragonès als infants de la Cerda, que pretenien el tron de Castella després de la mort d'Alfons X el 1284.²² Allà es reuní amb la seva filla Vataza, que en aquells moments servia a la cort castellana de Ferran IV -fill de Sanç IV- i

²⁰ Sobre els propòsits d'aquesta trobada, vegeu Duran Duelt (2022, 25, n.89).

²¹ Duran Duelt suposa que les tensions fronteres entre la Corona d'Aragó i Castella a l'àrea alicantino-murciana motivaren l'ambaixada a Castella (2022, 25, n. 90 i 91).

²² Jaume II volia modificar a favor seu el repartiment dels límits acordats al tractat d'Almisra (1244) que havia firmat el seu avi Jaume I amb Alfons X, per tal de fer-se amb el regne de Múrcia, annexionada a Castella des de la revolta murciana dels mudèjars de 1266. Sobre la implicació d'Eulògia en aquest afer, vegeu Masiá de Ros (1947, 153).

organitzava els preparatius per a la Sentència Arbitral de Torrelles d'agost de 1304. El maig de 1304, el rei Jaume II li feu l'última concessió: cent setanta cinc mil sous jaquesos sobre l'aljama d'Osca (Masiá de Ros, 1947, 163). El 1306, Eulògia tornà a viatjar a Castella, també en representació de Jaume II -sembla que també sobre la repartició de València i Múrcia- i passà la tardor d'aquell any i l'estiu de l'any següent junt a la seva filla Vataza a Medina del Campo, on la princesa comunicava al rei del seu estat de salut, un tema que tant preocupava al monarca (Baucells, 1996, 28). Eulògia emmalaltí i, de camí a Osca, va fer testament a Saragossa i ordenà ser sepultada al monestir de Santa Agnès, de monges dominiques. Eulògia morí a la tardor de 1307, en una data indeterminada entre el 13 de setembre de 1307 i el 5 de desembre, quan se la dona per morta. El monestir va ser destruït durant la Guerra del Francès i l'arxiu, destruït. Tanmateix, hi ha unes notes documentals del llibre *Lumen Domus* o crònica del convent dominic masculí, escrit al segle XVI, en què es menciona l'existència del sepulcre d'Eulògia al convent dominic, veí de la seva contrapart femenina. L'església gòtica subsisteix, però sense el sepulcre esmentat (Baucells, 1996, 29).

3.2.2 Làscara, Violant i Beatriu

Làscara, la primogènita, coneguda també el nom apòcrif de Lucrècia, es casà amb Arnau Roger I, comte de Pallars, de la dinastia Comenge-Cosserans, per lligar-lo políticament als interessos de la monarquia.²³ Fins no fa gaire, la historiografia l'ha confós amb la mateixa persona, Eulògia, sa mare, ja que ambdues rebien el mateix nom a la documentació. Aquest problema fou resolt per Josep Baucells, qui demostrà, als anys vuitanta, que eren mare i filla respectivament, mentre que Duran Duelt ha tancat completament el debat amb la demostració del nom d'Eulògia.²⁴ Això ha portat a atribuir a Eulògia el casament, en segones núpcies, amb el dit comte del Pallars i a dividir-ne la descendència entre els dos matrimonis. Làscara tingué tres filles: Sibil·la (1282), Beatriu (1284) i Violant (1285), totes elles nascudes al castell de Sort. Arnau Roger I de Pallars, mort a finals de 1288, instituí com a hereu dels seus dominis el seu germà Ramon Roger,

²³ Arnau Roger I havia estat un dels capitosts de la revolta nobiliària de 1280 contra la política autoritària de Pere el Gran. La revolta fou esclafada i Arnau Roger, empresonat, fins al seu alliberament el 1281, després de pagar una multa exorbitant que comportà la cessió de moltes propietats. D'ençà, el comte acompanyà i serví fidelment el rei en diverses campanyes militars. Morí el 1288 a Jaca (Sánchez Vilanova, 1990, 39-54).

²⁴ Jerónimo Zurita i Miret i Sans són l'origen d'aquest equívoc historiogràfic. No ha estat així en la bizantinística internacional, encara massa dependent dels estudis de Miret i Sans, fins i tot en publicacions recents (D. Angelov, 2019, 226-227), com assenyala Duran Duelt, (2022, 8, n. 27).

sense mencionar ni la seva muller ni les seves filles. S'ha argüït que el matrimoni fou un fracàs, però aquesta hipòtesi ha estat qüestionada per Llorenç Sánchez Vilanova.²⁵ Ramon Roger governà per set anys el comtat, fins a la seva mort el 1295. En no tenir descendència ni deixar un successor clar, el comte Arnau d'Espanya, de la dinastia dels Cosserans, una casa nobiliària del Bearn, reivindicà els seus drets sobre el comtat i envaí el Pallars. Això provocà la immediata reacció de Jaume II, que donà suport militar a Làscara i a l'hereva legítima, Sibil·la, que tingueren el suport de la noblesa pallaresa. Jaume II temia la incorporació del Pallars al regne de França, del qual els Cosserans n'eren vassalls.²⁶ Després de dos anys de guerra civil, el 1297 es signà una concòrdia que posaria fi al conflicte, en la qual Sibil·la fou proclamada futura comtessa del Pallars. A canvi, tant Làscara com la seva filla hagueren de reconèixer la cessió del domini en feu a favor al rei Jaume II, com es desprèn d'una escriptura de juny de 1297 (Sánchez i Vilanova, 1990, 65).²⁷ Aquell any Sibil·la es casà amb Hug de Mataplana, donant lloc a la dinastia Mataplana, l'últim membre del qual fou Hug Roger III, deposat el 1491. Sibil·la adoptà com a escut heràldic dels comtes l'àguila bicèfala, com a nou emblema de la dinastia.²⁸

S'ha afirmat que Làscara, després d'enviudar d'Arnau Roger de Pallars, mantingué relacions amoroses amb Bernat de Sarrià, almirall i conseller del rei. Hi ha un document en català, de 1307 o 1308, que si bé no ho explicita, sí que ho insinua: Làscara prengué l'hàbit de monja de les ucleses al monestir de Santa Maria de les Jonqueres de Barcelona (Miret i Sans, 1903: 468).²⁹ Làscara continuà, però, gaudint del favor reial per mitjà de concessions, tot gestionant les rendes obtingudes per mitjà del seu matrimoni. Els últims anys, fins a la seva mort a Barcelona cap el 1314, els dedicà a assegurar els drets que percebia de Gènova, heretats de la mare.

Beatriu, la secundogènita, es casà amb Guillem de Montcada, senescal de Catalunya i senyor de Fraga. Beatriu fou repudiada pel seu marit, molt probablement per la falta de descendència de la parella. No se sap si se separà o hi hagué un distanciament;

²⁵ Sánchez Vilanova rebutjà la tesi de Miret i Sans, arguint que l'única prova que hi ha és que al testament al·ludit no s'instituí hereva a Sibil·la ni es fes esment a Làscara i a ses filles (1990, 50).

²⁶ La Corona d'Aragó estava en guerra amb França des de 1285. El 1295 se signà la pau d'Anagni, però la pau definitiva amb França no arribaria fins el tractat de Caltabellota de 1302.

²⁷ Vegeu Miret i Sans (1903, 466).

²⁸ L'adopció de l'àguila bicèfala dels Làscaris la confirma la sigil·lografia del segle XV (Duran Duelt, 2022, 23). L'àguila bicèfala és l'escut actual de la vil·la de Sort.

²⁹ Vegeu Miret i Sans (1903, 468) El monestir de Santa Maria de les Jonqueres era de les monges Comanadores de Santiago, una orde femenina que assistia els cavallers de l'Ordre de Santiago i estava formada exclusivament per dones nobles (Duran Duelt, 2022, 18).

en tot cas, per emparar-la, el rei Alfons el Franc li oferí el 1286 el palau de Xàtiva i rendes sobre l'alqueria i l'aljama de València, assegurant-li cinc mil sous. Beatriu morí aviat, el 1295, i sa mare la feu enterrar provisionalment a Lleida (Plaza Arqué, 2016, 22). Els seus béns, que consistien en la possessió dels llocs de Zaidín i Vallobar corresponents a la seva dot, les heretà la mare, tot i l'oposició del seu gendre. El rei, en diverses cartes del 1304, vetllà pel compliment dels desitjos d'Eulògia Làscaris, i entregà aquests llocs a la princesa bizantina, a canvi que ella retornés l'import de l'aixovar (Miret i Sans, 1903, 467).

Violant o Iolanda, la quarta filla, nascuda el 1270, es casà amb Pere d'Ayerbe, net de Jaume I. Abans, però, el 1293 sembla que hom sospesà la possibilitat de fer-la casar amb Marià II d'Arborea, però no va quallar (Miret i Sans, 1908, 23). La parella tingué dues filles: Constança i Maria Pérez d'Ayerbe. El matrimoni es separà després de molts anys de convivència, però les seves filles foren considerades legítimes. Des d'aleshores Violant signà en els documents com a "Violant de Grècia" (Plaza Arqué, 2016, 22). Iolanda rebé també protecció de Jaume II: obtingué del rei rendes a Berbegal, Llúria (actual província de València), al castell de Tibi (Torrosella, Alacant) i una pensió sobre el tribut dels sarraïns d'Osca (Miret i Sans, 1908, 24-26). A canvi, el rei encomanà a Violant l'educació dels infants reials. En morir Constança de Hohenstaufen, el 1307, Violant es feu càrrec de la infanta Violant, filla de Jaume II, i el 1312 d'Elionor de Castella, filla de Ferran IV de Castella, desplaçada a la Corona d'Aragó pel seu futur matrimoni amb l'hereu al tron catalano-aragonès. Violant s'establí a València i acompanyà la cort per fer-se càrrec dels prínceps. A la mort d'Eulògia el 1308, Violant fou l'hereva principal del patrimoni de sa mare. La veiem molt involucrada en la gestió i el manteniment de les seves rendes a Gènova: com la seva mare, utilitzà la seva influència a la cort de la Corona d'Aragó per garantir el cobrament de les rendes a Gènova i impedir qualsevol acció del comte Joan de Ventimiglia, el seu germà. Violant morí el 1320 i fou sepultada juntament amb la seva mare i amb la seva germana Beatriu.

3.2.3 Vataza i el seu protagonisme diplomàtic

De totes les filles d'Eulògia, Vataza és qui tingué una trajectòria vital més interessant (Plaza Arqué, 2016, 23).³⁰ El primer que crida l'atenció sobre la filla d'Eulògia

³⁰ La figura de Vataza l'ha tractada sobretot la historiografia portuguesa. Sobre Vataza, vegeu els articles de Miret i Sans, Masiá de Ros i Duran Duelt, i el llibre de Plaza Arqué, amb la bibliografia pertinent.

és el seu nom, que recorda el cognom del seu besavi, Joan III Vatatzes.³¹ Vataza fou escollida com a dama de companyia arran del matrimoni entre Isabel d'Aragó, filla de Pere el Gran, i el rei Dionís de Portugal, el 1282.³² Acompanyà la seva senyora a Portugal, on conegué Martín Ames de Sousa, un distingit noble portuguès amb qui es casà el 1285, en presència del rei Dionís. El nuvi, com era costum a Portugal, va fer donació a Vataza dels seus béns i propietats. El matrimoni, sense fills, va durar deu anys, fins a la mort del marit (Plaza Arqué, 2016, 23). Tampoc ella es va tornar a casar. Vídua, Vataza va mantenir plets durant molts anys amb els familiars (els Soverosa) per raó de l'herència del seu difunt marit, que tenia possessions a Extremadura. Fou una de les dames de confiança de la reina Isabel de Portugal, esdevenint educadora i consellera de Constança, filla d'aquesta i del rei Dionís de Portugal. Amb la infanta es traslladà a la cort castellana, on visqué entre 1302 i 1317 com a cambrera major quan Constança es casà amb Ferran IV de Castella (Plaza Arqué, 2016, 23). Fou també tutora del futur Alfons XI de Castella. De fet, el prestigi i l'exquisida formació intel·lectual de Vataza fou un dels motius principals que empenyeren els monarques peninsulars a confiar-li l'educació dels infants reials.

L'estreta vinculació que tingué amb els reis peninsulars, així com amb llurs cortesans, li permeté intervenir activament en la diplomàcia de l'època. Tot i les avinences amb els reis castellans i portuguesos, Vataza fou en realitat una agent al servei de Jaume II en el trencaclosques polític peninsular. Així, la bizantina serví de mitjancera entre els tres reis peninsulars, almenys des de 1294. En la documentació, en el context de les tensions creades per les pretensions dels infants de la Cerda, Vataza apareix com a intermediària principal a l'hora de concertar entrevistes entre els reis peninsulars, i envia també missives, parla amb els monarques, proporciona informació a Jaume II i aconsella a ambaixadors, fins a la mort de Ferran IV de Castella el 1314 (Duran Duelt, 2022, 26). Gràcies a la documentació es coneixen els moviments diplomàtics, però els continguts de les negociacions romangueren en secret. Vataza tornà a traslladar-se a Portugal i es retirà, amb la reina Isabel, a les cases annexes al convent de Santa Clara a Coïmbra (Plaza Arqué, 2016, 25). Allí feu testament, deixant els seus béns als franciscans, i manà ésser sepultada a la Catedral de Coïmbra, on ordenà construir una capella. Vataza morí el 1330 i el seu

³¹ A Bizanci sovint adoptaven un cognom com a nom, com ara amb Vataza, però també amb Làscara, que recorda el pare d'Eulògia, Teodor II Làscaris (Plaza Arqué, 2016, 20). L'antroponímia és un indicatiu que subratlla l'orgull que professaven aquestes princeses del seu passat bizantí.

³² L'objectiu del matrimoni era l'aliança amb Portugal per envoltar Castella i pressionar el rei Alfons X i l'infant Sanç i afavorir els infants de la Cerda, als quals el rei Pere donava suport (Cingolani, 2015, 55).

cos fou sepultat en aquesta catedral. La seva sepultura, obra de Maese Pero, encara roman allà. En el seu sarcòfag es poden apreciar tres àguiles bicèfales, com a símbol heràldic. Tot reivindicant el seu passat bizantí, a la inscripció del seu sepulcre es llegeix “imperatoris Graeciae neptis” o neta de l'emperador dels grecs (Plaza Arqué, 2016, 25).

Pels serveis prestats, el rei Dionís de Portugal la recompensà el 1310 amb la concessió vitalícia de Santiago do Cacem, una comanda de l'orde de Santiago. Endemés, d'ençà que arribà a Castella, Vataza anà guanyant influència política dins de la cort obtenint rendes que engruixiren el seu patrimoni: el 1310 Ferran IV li va concedir la vila de Villalar (província de Valladolid), amb tots els drets sobre el lloc i la potestat sobre els pobladors (Masiá de Ros, 1947, 167). Aquell mateix any comprà el castell i la vila de Huelva, i el 1315 la ciutat de Sevilla li cedirà drets sobre Sanlúcar la Mayor. La seva vinculació amb Sevilla, en tant que colònia comercial genovesa, ens fa entendre la gestió del seu patrimoni a Gènova, és a dir, sobre les *compere* genoveses, no només per part de Vataza, sinó també de les seves germanes. Aquest és el marc en el qual, segons Duran Duelt, es desenvolupa l'ambaixada de Ferran IV de Castella a Bizanci de 1312-1313. Els detalls d'aquesta *mandadía* són fragmentaris, però gràcies a les cartes que ens informen del tram final de la missió la podem reconstruir (Duran Duelt, 2022, 3).³³ No se sap el contingut de la *mandadía*, però sí que girà al voltant de “la demanda que vos e vuestras hermanas havedes en el emperio de Grecia”, que, segons Duran Duelt, es tractaria de les rendes que havien de percebre Vataza i ses germanes per raó de la dot materna, que procediria dels diners entregats per Miquel VIII Paleòleg a Eulògia Làscaris (Duran Duelt, 2022, 30). Així doncs, l'ambaixada a la cort d'Andrònic II Paleòleg tenia com a objectiu obtenir documents acreditatius per presentar-los a les autoritats lígurs davant dels reiterats problemes de pagament a Gènova, car coincideix amb els viatges de 1311 i 1312 de l'ambaixador Pere Folc, l'enviat de Jaume II a Gènova, per tractar els problemes de cobrament de Violant de Grècia (Duran Duelt, 2022, 29). En definitiva, està força clar que l'ambaixada de Ferran IV respongué als interessos privats de Vataza, afins als de les seves germanes Làscara i Violant. Plegades, actuaren com un grup de pressió dins de l'elit peninsular. És admirable la predisposició excepcional dels monarques, als quals aparentment no els incumbia un negoci aliè als interessos del regne.

³³ Sobre els detalls de l'ambaixada castellana a Bizanci, vegeu l'article de Duran Duelt (2022).

4. Conclusions

Apartada forçosament de la cort bizantina, Eulògia Làscaris partí a Ventimiglia al costat d'un noble estranger. Per les circumstàncies polítiques del moment, atesa la filiació pro-gibel·lina del seu marit, fou obligada a exiliar-se a la Corona d'Aragó, on fou molt ben acollida, i els monarques catalans l'ompliren generosament de favors i privilegis que difícilment hagués pogut trobar en un altre lloc. Eulògia s'integrà ràpidament a casa nostra, en un interessant procés d'assimilació sociocultural. Gaudí d'un estatus i d'una vida de luxe i tingué tostemps el suport dels monarques. Això li permeté escalar dins de la jerarquia nobiliària i formar un "lobby" de pressió o un clúster familiar de gran poder i influència, cosa que demostraran les seves filles, sobretot Vataza, fins a nivells insospitats, amb una ambaixada privada a Bizanci. Però com fou possible tot això?

Miret i Sans es preguntava per què Eulògia Làscaris i ses filles reberen dels monarques catalans tants favors i privilegis. L'historiador català ho atribuïa a la virtut dels nostres reis davant de la "pueril vanitat" exhibida per les princeses bizantines, com si fossin una càrrega inútil per a la fiscalitat reial (Miret i Sans, 1903, 678). Certament aquestes dames foren molt obsequiades, però crec que Miret i Sans dona una explicació massa simplista, reproduint els tòpics historiogràfics antibizantins de l'època, sense sobrepassar el marc positivista. Dins d'aquest àmbit d'estudi, els treballs posteriors han fet aportacions importants, però penso que no és suficient: cal buscar noves perspectives de recerca. Les properes investigacions hauran de centrar-se en la figura d'Eulògia Làscaris, com la de ses filles, i abordar la psicologia del personatge. Caldria, per això mateix, obrir horitzons: fer una història comparada a nivell europeu sobre la condició de les princeses bizantines a les corts estrangeres, posar-les en relació amb la situació jurídica de les dames i reines a la Península Ibèrica, sobretot a la Corona d'Aragó, per mesurar el grau d'influència dels membres no familiars de la cort. En aquest sentit, aquest episodi es pot encabir en els estudis històrics des d'una perspectiva de gènere. D'altra banda, convé inserir aquest fenomen "aïllat" de la història de Catalunya dins de les relacions bizantino-catalanes com un element més per entendre la percepció de Bizanci en l'imaginari polític de la Corona d'Aragó. Totes aquestes eines ens han d'ajudar a reconstruir el periple vital d'Eulògia, fer-ne una biografia actualitzada partint de la documentació disponible i explorant aquella que encara roman inèdita.

Segons els historiadors de l'Escola dels Annals, la història no es pot limitar a l'acumulació de dades i a l'ordenació cronològica dels fets. La història necessita una

interpretació, un discurs: un relat que, a partir dels documents, s'ajusti al màxim possible a la realitat.

5. Bibliografia

Fonts primàries

-AKROPOLITES, George, (2007) *The History*. Traducció i estudi de Ruth Macrides, Oxford University Press: New York.

-ZURITA, Jerónimo, (2003) *Anales de Aragón*. Edició d'Ángel Canellas López; edició electrònica de José Javier Iso (coord), María Isabel Yagüe i Pilar Rivero, Zaragoza: Institución Fernando el Católico. Disponible en línia a: [Anales de Aragón. Libros I, II y III \(dpz.es\)](http://www.dpz.es)

Fonts secundàries

-BAUCELLS REIG, Josep, (1996) “Eudòxia Làscaris, princesa grega i fundadora del Monestir de Santa Maria de la Serra”, a *Biografia de la fundadora i altres treballs històrics del Monestir de la Mare de Déu de la Serra de Montblanc*: Montblanc: Monestir de Santa Maria de la Serra, 11-53.

-BRAVO GARCÍA, Pedro, (1986) “Documentos greco-bizantinos en España”, *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 7: 86-95.

-CINGOLANI, Stefano M., (2015) *Diplomatari de Pere el Gran. Relaciones internacionales i política exterior (1260-1285)*, Barcelona: Fundació Noguera.

-_____, (2010) *Pere el Gran. Vida, actes, paraula*. Barcelona: Base.

-CLARAMUNT, Salvador, (1987) *El mundo bizantino, la encrucijada entre Oriente y Occidente*, Barcelona, Montesinos Editor.

-DIMITER, Angelov, (2019) *The Byzantine Hellene, The life of emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the thirteenth century*, New York: Cambridge University Press.

-DURAN DUELT, Daniel, (2022) “Sobre la demanda que vos e vuestras hermanas havedes en el emperio de Grecia. Mujeres, poder y diplomacia en el Mediterráneo medieval: una mensajería de Fernando IV de Castilla a Bizancio en favor de Vataza Láscaris Ventimiglia”, *Revue des Études Byzantines*, 80 (separata).

-FACI, Javier (1996), *Introducción al mundo bizantino*, Madrid: Síntesis.

- HURTADO, Víctor; Mestre, Jesús; Miserachs, Toni, (1995) *Atles d'Història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62.
- MASIÀ DE ROS, Ángeles (1947). “La emperatriz de Nicea, Constanza, y las princesas Láscara y Vataza. Nuevas noticias acerca de sus relaciones con las cortes de Aragón, Castilla y Portugal”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres*, 20.
- MARCOS HIERRO, Ernest (2003) “Els catalans i l’Imperi bizantí”, a Maria Teresa Ferrer (ed.), a *Els catalans a la Mediterrània Oriental a l’Edat Mitjana*, 23-78, Barcelona: Institut d’Estudis Catalans-C.S.I.C, 2003.
- _____ (2004) “Bizancio en el imaginario político de la Corona de Aragón”, a Immaculada Pérez Martín i Pedro Bádenas de la Peña (ed.), a *Bizancio y la Península Ibérica. De la Antigüedad tardía a la Edad Moderna*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- MARINESCU, Constantin, (1924) “Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée”, *Byzantion*, I: 451-468.
- MIRET I SANS, Joaquín, (1903) “La princesa griega Láscara, condesa de Pallars en Cataluña”, *Revue Hispanique*, 10: 455-470.
- _____, (1906) “Tres princesas griegas en la corte de Jaime II de Aragón”, *Revue Hispanique*, 19: 668-720.
- _____, (1908) “Nuevos documentos de las tres princesas griegas”, *Revue Hispanique*, 19: 112-134.
- NEVILLE, Leonora, (2018) *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NICOL, Donald, (1967) “The Byzantine view of Western Europe”, *Greek Roman and Byzantine Studies*, 8: 315-339.
- OSTROGORSKY, George, (1983) *Historia del Estado bizantino*, Móstoles: Akal Editor.
- PANO, Ricardo, (1958) “Los Láscaris Ribagorza”, *Argensola*, 33: 49-54.

-PÉREZ MARTÍN, Immaculada (1994) “La formación intelectual de las aristócratas bizantinas (siglos XI-XIV)”, *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*: 77-94.

-PLAZA ARQUÉ, Carme, (2016) *El monestir i la Mare de Déu de la Serra de Montblanc. Entre història i llegenda*, Valls: Cossetània edicions.

-SÁNCHEZ I VILANOVA, Llorenç, (1990) *Els seixanta set anys que governà el comtat de Pallars la dinastia Comenge-Cosserans (1229-1297)*, La Pobla de Segur: *Història i cultura del Pallars (col·lecció d'estudis sobre la el Pallars)*.

-VINYOLES VIDAL, Teresa (2005), *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Barcelona: Pagès Editors.